

***ЗАРУБА В.М.***

**ПОМІЩИЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ  
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ  
В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.  
(1775–1800)**

**ДНІПРО  
ЛІРА  
2026**

УДК 94:325.3](477.7)"1775/1800"  
3-35

**Заруба В.М.**

**3-35** Поміщицька колонізація Південної України в останній чверті XVIII ст. (1775–1800). – Дніпро: Ліра, 2026. – 774 с.

ISBN 978-617-8981-02-0

У пропонованому документальному виданні, на підставі широкого кола архівних історичних джерел, подається детальний перелік офіційно означених у 1775–1800 роках поміщиків Південної України та короткий опис заснованих і осаджених ними маєтностей і поселень. Для істориків, краєзнавців, працівників архівних установ, бібліотек, музеїв.

УДК 94:325.3](477.7)"1775/1800"

ISBN 978-617-8981-02-0

© Заруба В.М., 2026  
© ЛПРА, 2026

*Та то ж ще й не світ, та й на світ же ще й не світає,  
А вже проклятий москаль запорозьку землю кругом об'їжджає.  
Та об'їхавши запорозьку землю, став степи межувати,  
Та став городи і слободи панські по річках козацьких саджати.  
А обсадивши ті панські слободи та став і нами владіти!*  
З історичної думи

### ПЕРЕДУМОВИ, ПІДСТАВИ ТА ХІД ПОМІЩИЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ І СТВОРЕННЯ НА ЇЇ ТЕРЕНАХ ПОМІСНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У 1775–1800 рр.

Південна Україна (ПУ) в історичному вимірі нашого минулого і сучасного є одним з найбільших територіально, найбільш густо населених і економічно важливих регіонів держави Україна. У своєму становленні як української землі вона пройшла доволі довгий, складний і неоднозначний історичний шлях. А її формування стало тривалим і складним процесом. У пропонованій праці ми означаємо і досліджуємо лише один, але можливо найважливіший етап і аспект її історії – хід поміщицької колонізації краю в останній чверті XVIII ст. І насамперед хочемо зупинитися на визначенні самого поняття – *Південна Україна*.

В сучасному розумінні *південь України* – це південна частина держави Україна, яка є унітарною і неподільною на окремі регіони. А термін, чи поняття, *Південна Україна* означає історико-географічний регіон території України, який формувався впродовж XV–XVIII ст. і у XIX – на початку XX ст. мав різні найменування. Відразу означаємо, що ці дві назви (південь України і Південна Україна) не є тотожними поняттями. Перше – сучасне, друге – історичне, воно наукове і кабінетне.

Історичний термін (як самостійна назва) з'явився зовсім недавно, якихось 100 років тому. До наукового вжитку його увів у 1920 р. Д. Багалій, коли переклав українською мовою і, дещо переробивши, видрукував свою ранішу працю «Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки його культурного розвитку».<sup>1</sup> Звірівши тексти ми побачимо, що поважний історик значно перебудувався ідеологічно, про що говорить такий його пасаж: «Ми будемо оповідати про південну Україну, котра заселена була запорозькими козаками і називалася Запорозжям, а потім Новоросією або Новоросійськими степами і захоплювала сучасні Катеринославську, Херсонську і частини Таврицьку губернії».<sup>2</sup> Як пересвідчуємося, разом з історичною належністю вчений окреслив і територіальні межі ПУ.

До 1920 р. історики вживали до назви краю переважно термін Новоросія чи Новоросійський край (А. Скальковський, О. Пишчевич, Гавриїл (Розанов), Феодосій (Макаревський), Южная Русь, Южная Россия (В. Ястребов), Запорозжя (Д. Яворницький), іноді Полуднева Україна (М. Грушевський) і навіть Новомалоросія (О. Терещенко). Услід за Скальковським у 1889 р. цю назву почав поширювати і Д. Багалій, як і вся московська великодержавницька історіографія. Польські ж історики називали і продовжують називати край Диким Полем.

Наталя Полонська-Василенко, уникаючи імперського «новоросійського» дискурсу, підтримала ідею Д. Багалія і у своїх працях послідовно впроваджувала саме назву Південна Україна. Інші ж дослідники в подальшому називали регіон кожен по-своєму: Сте-

<sup>1</sup> Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев, 1889. 115 с. Багалій. Д. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки його культурного розвитку. Харків, 1920. 112 с.

<sup>2</sup> Багалій. Д. Заселення Південної України. С. 3.

пова Україна (Д. Яворницький, В. Біднов, М. Слабченко, С. Шамрай), Північне Причорномор'я (О. Дружиніна, В. Тимофієнко), а також архаїчні імперські Новоросія і Новоросійський край (М. Кабузан). При цьому всі ці означення вони вживали як синоніми, тобто як назву одного і того ж історичного явища. Та й сьогодні історики продовжують хаотично застосовувати до краю різні назви: Степова Україна, Південна Україна, Новоросія, Південна Росія, Північне Причорномор'я і Приазов'я, південь України, південний край тощо. При цьому, як це не дивно, чіткого визначення що ж таке ПУ вони не давали, залишаючи термінологічно-понятійне сприйняття цієї території в історичній науці розмитим, чітко не визначеним і не окресленим.

Не заглиблюючись наразі в дискусію, в аргументацію та контрверсії, ми лише означаємо, що всі ці поняття і терміни не є синонімами, чи різними найменуваннями одного і того ж регіону. А правильною назвою цього краю ми вважаємо саме Південна Україна, яка є історико-географічним регіоном, що сформувався в окремому адміністративну і політико-культурну територію від Дністра до Дону. В складі України вона вирізняється власною історією свого становлення, специфічно сформованим населенням, етнічним складом та його ментальними особливостями, які устійнилися у процесі заселення та освоєння краю. До певної міри вона є однорідною за географічним розташуванням і умовами, економічним побутом, складом населення, його національно-культурними і духовними уподобаннями та менталітетом.

Також зайвий раз наголосимо, що *Південна Україна* – це історичне поняття, яке лишилося в минулому, в часах нашої бездержавності. Сьогодні наша держава унітарна і не поділяється на Західну чи Південну. Сьогодні є лише захід і південь, північ і схід єдиної України.

Процес же формування і консолідації території Південної України, як окремого історично-географічного регіону, розпочався на теренах колись Дикого поля від кінця XV ст. Вже тоді його осаджували і захищали українські козаки. Перша згадка про них у пониззі Дніпра датована 1492 роком. Потім були запорозькі володіння, задніпровські та залінійні поселення. Тобто, коли у 1775 р. сюди прийшли московські окупанти-кріпосники цей край уже був Україною, і першим її суспільно-політичним утворенням була українська Запорозька Січ та контрольована нею велика територія, що отримала назву Вольності Війська Запорозького Низового. Вольності ці поділялися на адміністративні округи, що дістали назву паланок – від найменування укріпленого фортецею центру, що також називався паланкою. В останні десятиріччя існування Січі її територія поділялася на 8 паланок, які розмежовував Дніпро. На захід від нього було 4 паланки: Кодацька, Інгульська, Прогнойська та Бугогардівська. І на схід теж 4: Орільська, Самарська, Кальміуська та створена останньою у 1764 р. Протовчанська.

У першій половині XVIII ст. на теренах ПУ також з'являються українські анклавні з Гетьманщини – так звані залінійні поселення на лівобережжі між Оріллю і Самарою, та задніпровські поселення на правобережжі в інгульських степах. Останні з часом об'єднуються в задніпровські сотні Миргородського і Полтавського полків. З наступом петербурзької імперії ці сотні ліквідовуються і на їх місці у 1752 р. утворюється Нова Сербія, а також Слов'яно-Сербія по річках Лугані і Дінцю. У 1764 р. вони були ліквідовані, а їхні території включені до створеної Новоросійської губернії з центром у Кременчуці. Поступово до неї увійшли Новосербський корпус, Новослобідський козацький полк, 2 сотні Миргородського полку, 13 сотень Полтавського полку Гетьманщини, Українська лінія та Слов'яно-Сербія.

Зрештою, 3 серпня 1775 р. московські імперіалісти атакували і ліквідували Запорозьку Січ, привласнивши численні козацькі поселення та особисте і господарське майно старшинських зимівників.<sup>3</sup> Правобережну частину вольностей (4 паланки) Г. Потьомкін

передав до реорганізованої Новоросійської губернії, губернатором якої спочатку був генерал М.В. Муромцев, а від 1778 р. її очолював генерал М.Д. Язиков. Лівий берег Придніпров'я і далі на схід від 1775 р. охопила друга Азовська губернія (1775–1783) на чолі з генералом В.О. Чертковим, із центром у заснованому 1776 р. м. Катеринославі на Кільчені (який ще мали побудувати). Ядром адміністративної колонізації обох губерній стали запорозькі паланки, з яких утворили нові повіти, а основою нового державного і поміщицького господарства розграбоване майно козацької старшини.

У подальшому, готуючи анексію Криму<sup>4</sup> і продовжуючи адміністративні реформи, Катерина II і Г. Потьомкін дійшли думки про об'єднання Новоросійської та Азовської губерній в одну адміністративно-територіальну одиницю. Указом імператриці від 30 березня 1783 р. їх злило в одне Катеринославське намісництво із 12 повітів. 22 січня 1784 р. вона підписала ще один указ,<sup>5</sup> яким звеліла розділити щойно утворене намісництво на 15 повітів і побудувати для нього губернську столицю Катеринослав в козацькій слободі Половиці. Засноване ж намісництво, з усіма губернськими установами урочисто відкрили у Кременчуці 11 липня 1784 р. Саме там видавали поміщикам перші білети на козацькі землі, саме там скликано і перше Катеринославське дворянське депутатське зібрання де землевласники нобілізувалися, а також відбулися перші вибори губернського та повітових предводителів дворянства. Власне, з цього моменту і починається тутешнє організоване поміщицько-дворянське життя. Намісницьке ж правління перенесено до Катеринослава указом Катерини від 1 червня 1789 р. Судячи з документів і публікацій, перші вибори дворянських чиновників вже безпосередньо в Катеринославі/Половиці відбулися лише у травні 1791 р.

У зв'язку із приєднанням до Московщини загарбаних земель Кримського Ханату, Османської Порти та Речі Посполитої, зміни кордонів тривали й далі. Після адміністративних реорганізацій нового правителя Новоросії Платона Зубова та зі створенням Вознесенської губернії, указом від 27.01.1795 р. за Катеринославським намісництвом закріплено 14 повітів. Але Павло I, ставши у листопаді 1796 р. імператором, відразу ж перерозподілив українські території по-своєму. Створений 30.11.1796 р. Малоросійській губернії з центром у Чернігові, Сенат наказав передати населені пункти колишнього Полтавського полку Гетьманщини – повністю повіти Алексопольський та Костянтиноградський. А це означало, що від Новомосковського та Павлоградського повітів ПУ було відщепнуто значні шматки північних територій. Указом від 12.12.1796 р. Катеринославське намісництво, Таврійську область та Вознесенську губернію об'єднано у величезну другу Новоросійську губернію (1796–1802 рр.) у складі 12 повітів. Новомосковський та Павлоградський повіти в її складі збереглися, але зазнали нових територіальних змін. Указом від 29.08.1797 р. Малоросійській губернії передано частину Алексопольського повіту з м. Алексополем (південна його частина увійшла до Новомосковського повіту), частину Костянтиноградського повіту з м. Костянтиноградом. Цим же указом затверджено і склад нових 12 повітів вдруге створеної Новоросійської губернії, а указом від 22.12.1797 р. губернське місто Катеринослав перейменовано на Новоросійськ (1797–1802 рр.).

Після вбивства Павла, новий імператор Олександр I теж розпочав правління з адміністрування територій. Вже його указом від 8.10.1802 р. Новоросійську губернію ліквідували, а натомість створили три окремі губернії: Миколаївську (вже невдовзі стала Херсонською), Таврійську та Катеринославську. Остання мала складатися з п'яти великих повітів: Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського та Ростовського-на-Дону. Повністю реорганізовано Донецький та Маріупольський повіти з перерозподілом їхніх територій. Більше того, указ від 27 березня 1803 р. велів

<sup>3</sup> ПСЗ РИ. СПб. 1830. Том 30. С. 132. Маніфест Катерини II від 14.08.1775 р. про ліквідацію Січі.

<sup>4</sup> Остаточо загарбаний 8 квітня 1783 р.

<sup>5</sup> ПСЗ РИ. Том 22. С. 10–11.

передати до Полтавської губернії увесь простір між ріками Берестовою та Оріллю, «дабы тем восстановить древние пределы Малороссии». Відтак, від Новомосковського повіту відійшли чисельні землі, частина яких утворила довгі «апендикси», що глибоко вгризалися в його територію. Кордон визначався по р. Орелі.

Саме відтоді остаточно і окреслилася історична територія ПУ, від Дністра до Дону в повних межах адміністративних кордонів Катеринославської та Херсонської губерній і трьох материкових повітів Таврійської губернії: Мелітопольського, Бердянського, Дніпровського. Тож в адміністративному вимірі перших років XIX ст. Південна Україна це такі повіти: на лівобережжі (на схід від Дніпра і до Дінця): Новомосковський, Олександрівський, Мелітопольський, Дніпровський, Павлоградський, Бердянський, Бахмутський, Маріупольський і Слово́жно-сербський. На правобережжі (на захід від Дніпра і до Дністра) це Катеринославський, Верхньодніпровський, Олександрійський, Херсонський, Єлисаветградський, Ананьївський, Тираспольський та Одеський.

Проте, вирішальним фактором суспільного та соціально-економічного життя Південної України останньої чверті XVIII ст. було не адміністрування та розподіли її території, а процес цивілізаційного і господарського освоєння краю. Він мав виразний колоніальний вияв, носив відвертий адміністративний характер і за висновками істориків розвивався трьома основними напрямками: поміщицької, іноземної та народної колонізації. Усі вони керувалися московською державою через законодавче та управлінське забезпечення.

В історіографічному вимірі процес заселення та колонізації вільних земель ПУ як єдине ціле, майже відразу став темою і предметом дослідницького зацікавлення та аналізу з боку істориків. З часом цій проблемі присвятили свої ґрунтовні праці такі поважні дослідники як А. Скальковський, А. Терещенко, В. Ястребов, Я. Новицький, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко, В. Пархоменко, С. Шамрай, О. Дружиніна, В. Кабузан, Я. Бойко, В. Пірко, В. Тимофієнко, А. Бойко та ін. Усі вони в тій чи іншій мірі згадували і про участь поміщиків у цих процесах, вказуючи на окремих з них, як приклади переселення людей, поселення певних населених пунктів, межування дач, або у зв'язку з поземельними відносинами в ПУ у 1764–1810 рр. Проте, як самодостатня тема всебічне вивчення та дослідження поміщицького осадження колишнього Запорозжя ця наукова проблема ще не ставала предметом окремого зацікавлення істориків. Принагідно відразу ж зауважу, що вона залишається актуальною і є доволі багатогранною та багатоаспектною, вбираючи в себе такі складові, які можуть стати в майбутньому окремими предметами дослідження та всебічного вивчення. А саме:

- періодизація заселення поміщиками теренів ПУ;
- юридично-правове регулювання та законодавча, адміністративна і судова регламентація поземельних відносин помісного дворянства у ПУ;
- роздача земельних наділів у вигляді військових, рангових, тимчасових, довічних та під заселення земель військовим і цивільним;
- процедура отримання земельних наділів, їхнє відведення та закріплення у приватну власність;
- межування поміщицьких земель і створення приватновласницького землеволодіння в краї;
- фактичне землеволодіння і землекористування та його упорядкування;
- ревізії отриманих у власність земель та їхній перерозподіл;
- рух земельної власності: повернення, повторне наділення, конфіскації, купівлі-продажі, дарування, успадкування, ціна на землі, тощо.

Тобто це велика і різнопланова актуальна історична проблема, яка все ще потребує свого всебічного детального вивчення.

Наразі ж предметом нашого дослідження ми обрали вивчення процесу формування самого поміщицького корпусу та його маєтностей, персональний склад перших земле та душе власників ПУ і населені пункти осаджені ними впродовж останньої чверті XVIII ст. і станом на 1800 р.

Структурно наша праця складається з трьох частин: 1) процес поміщицької колонізації у науковому вимірі; 2) персональний склад корпусу поміщиків; 3) населені пункти осаджені землевласниками.

Наголосимо, що надзвичайно важливим чинником осадження вільних степових просторів ПУ стало приватне землевідведення та його юридичне врегулювання і нормативно-правова регламентація. У зв'язку з цим насамперед означимо, що поміщицька колонізація півдня розпочалася задовго до 1775 р. Перші села, створені тут поміщиками, почали з'являтися у межиріччі Орелі та Самари, за Українською лінією, яку розпочали споруджувати у 1731 р. Це були так звані залінійні поселення у сірій зоні московсько-турецького кордону.

Другим анклавом, звідки почався рух поміщиків на південь України стали задніпровські поселення Миргородського та Полтавського полків, а потім створена урядом на їхньому місці Нова Сербія, де вже від 1752 р. почали отримувати земельні (рангові) наділи вищі офіцери полку Івана Хорвата і він сам. А невдовзі, як продовження іноземної колонізації, і Слово́жно-Сербія з її ранговими дачами по річках Лугані і Сіверському Дінцю.

Поява помісного землеволодіння у ПУ, якого тут раніше не було, спонукала у свою чергу, потребу державного нормативно-правового регулювання та юридичної регламентації нових поземельних відносин, тісно пов'язаних з наділенням поміщиків землею. Відразу ж зауважу, що воно дещо запізнювалося з самим процесом роздач, а також постійно відставало від нових динамічних суспільних відносин.

Початок законодавчого впорядкування поземельних відносин у південному краї історики пов'язують із затвердженням 22 березня 1764 р. планом роздач казенних земель в Новоросійській губернії, у якому вперше з'явилася і нова назва осаджуваного краю – «Новоросія». Але був і діяв не лише він. В цілому ж в останній чверті XVIII ст. правове регулювання процесів поміщицької колонізації здійснювалося на підставі кільканадцяти державних актів, указів та інструкцій. Найважливішими з них були:

– «Высочайше подтвержденный план, о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их заселению», або «План о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их заселению» конфірмований імператрицею 22 березня 1764 р. і затверджений Сенатом 2 квітня 1764 р. Він є складовою частиною більшого документа під назвою «Высочайше утвержденный доклад сенаторов, действительного тайного советника Никиты Ивановича и генерала Петра Ивановича Паниных: о именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниею; о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерного; о плане раздачи земель к их заселению. С приложением штатов правления губернии к вышеозначенным полкам».<sup>6</sup>

– «Высочайше утвержденный доклад генерал-фельдцейхмейстера Вильбоа, действительного тайного советника и сенатора Панина, генерал-аншефа и Военной коллегии вице-президента графа Чернышева и генерал-поручика Мельгунова: об Украинской линии и о Славяно-Сербии; о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении оно-го к Новороссийской губернии под единое право», затверджений Катериною II 11 червня 1764 року.<sup>7</sup>

Окрім цих двох головних, вносилися і діяли постійно оперативні унормування та ситуаційні доповнення через актові розпорядження влади щодо законодавчої регламентації

<sup>6</sup> ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVI. С. 657–667.

<sup>7</sup> ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVI. С. 795–799.

поземельних відносин. Разом з цим, означені зміни та доповнення засвідчували, що план 1764 р. відставав від суспільних відносин і не відповідав існуючим реаліям, не задовольняючи дворянство. Серед цих новел особливий нормативний характер для роздач та відводів мали:

- Ордер князя Г. Потьомкіна губернатору В. Черткову від 26 грудня 1777 р.
- Пропозиції В. Черткова Азовській губернській канцелярії від 20 січня 1778 р.
- Пропозиції В. Черткова Азовській губернській канцелярії від 31 березня 1778 р.
- Пропозиції В. Черткова Азовській губернській канцелярії від 12 листопада 1778 р.
- Пропозиції Г. Потьомкіна в Катеринославське намісницьке правління від 24 грудня 1786 р.

Нормативного характеру також набуло особисте розпорядження Катерини II генерал-губернатору Платону Зубову від 20 червня 1795 р.<sup>8</sup> В ньому йшлося про ревізію земель і конфіскацію так і не заселених ділянок. Це коротке розпорядження викликало цілу революцію в уже до певної міри устійнених поземельних відносинах держави і власників. Адже такі дачі конфіскувалися і роздавалися заново, але вже меншими порціями.

Нормативно-правові аспекти поземельного регулювання містили також акти (ордери, накази, розпорядження) ревізій («розборів») розданих земель які проводили: спочатку у 1785–1786 рр. Потьомкін; а потім у 1795–1796 рр. Зубов (підставою йому якраз і послужив лист-указ Катерини II 1795 р.). У зв'язку з цими «розборами земель» важливого значення набули два укази Катерини II із Сената від 2 лютого 1784 р. (Потьомкіну) і від 9 листопада 1794 р. (Зубову). Після смерті імператрки у листопаді 1796 р. і падіння Зубова, справу ревізування намагався продовжити губернатор Йосип Хорват. Але, зачеплені ним казнокради, звинуватили його в хабарництві і турнули з високої посади.

Юридичними підставами, якими закріплювалося право на отримання землі, були також укази та білети губернських канцелярій, або персональні ордери князя Г. Потьомкіна. Саме за цими правовими актами козацькі землі одержували всі бажаючі, хто був спроможний заселити їх для початку хоча б одним двором.<sup>9</sup>

Поміщицьке землеволодіння регламентувалося також чинними як в імперії, так і в Україні-Гетьманщині нормами цивільно-правового законодавства, тому що фактично від моменту отримання дачі поміщики почали їх продавати, купувати, дарувати, обмінювати, заповідати, отримувати у спадщину. А після запровадження обов'язкового межування відведених земель і складання кадастрових документів (Планів генерального межування – ПГМ), нормативні положення містили і межові інструкції.

У 1782 р. і у 1795 р. в ПУ (як і в усій імперії) пройшли четверта і п'ята казенні загальнодержавні ревізії (тотальний перепис населення і його маєтностей). Укази про їхнє проведення та матеріали реалізації цих указів також ставали підставами для нормативно-правового регулювання поземельних і душевласницьких відносин в краї, як і юридичної регламентації поміщицького землеволодіння.

Хронологічно процес роздачі земель охочим їх заселяти, в ході якого і утворився корпус поміщиків ПУ, можна розділити на два основні етапи: до 1775 р. і після. У свою чергу кожен з них мав по два періоди.

1. Роздачі до 1764 рр. Починаючи з 1731 р. на південь від фортець Української лінії та від 1752 р. в Новій Сербії і Слов'яно-Сербії. Це були згадані вже залінійні та задніпровські, а також прифортчні, гусарські, інгульські, приорільські, бахмутські, торські та слов'яносербські офіцерські дачі.

2. Роздачі 1764–1775 рр. У тих же регіонах до ліквідації Січі, але уже на підставі планів 1764 р.

3. Роздачі і перерозподіли 1775–1790 рр. Після ліквідації Січі з врахуванням контрольних ревізій та потьомкінських розборів відведених, але незаселених (чи малозаселених) земель.

4. Роздачі 1791–1796 рр. Після Яського миру і приєднання Буджака та після перерозподілу внаслідок ревізій П. Зубова і конфіскацій на підставі указу 1795 р. 90% відводів у Тираспольському повіті припадають саме на 1792 р.

Стабілізація землеволодіння прийшла вже аж після 1802 р. зі створенням трьох нових губерній, хоча процес колонізації південноукраїнських теренів поміщиками тривав і далі, щоправда вже в інших формах і іншими методами.

Згідно з нормами, виписаними у вище вказаних актах, адміністративно-процесуально процедура отримання землі та закріплення її у приватну власність проходила такі стадії:

1. Прохання-заява («доношение» чи рапорт) здобувача до губернського правління на ім'я губернатора про бажання і намір взяти відвід під заселення. Іноді, як аргумент, додавався ордер Потьомкіна.

2. Ухвалення губернським правлінням рішення і прийняття указу про виділення здобувачеві наділу, про який він просив.

3. Видача білета на відведення конкретної ділянки землі. В ньому детально вказувалося місце розташування відводу з визначеними вже сусідами, або за певними урочищами. Білети зберігалися в родинах поміщиків як первинне право власності на отриману землю.

4. Видача вказівки (ордеру) межуваньнику на виконання указу та відведення ним земельної ділянки на місці з окресленням наявних особливостей.

5. Початок фактичного користування поміщиком наділом: створення власної садиби, вибір і відведення місця під село і поселення людей.

6. Відмежування виділеного відводу від сусідів, та внутрішнє розмежування на економічну (панську, господарську) і селянську (присадибну і польову) землю, а якщо було кілька власників однієї дачі то й між ними.

7. Формалізація вступу у права власності помістям: набуття прав володіти, користуватися, розпоряджатися, виготовлення межових книг, планів, актів.

Зразком канцелярського білета на земельну рангову дачу може бути документ, який отримав 25 липня 1780 р. у Кременчуці в Новоросійській губернській канцелярії вахмістр Херсонського інженерного полку Григорій Крем'янський. Між дачами поміщиків Савицького, Чернишова, Неплюєва і Батурина, при верхів'ї р. Топил, де колись було запорозьке займище, він дістав три тисячі десятин землі на якій невдовзі поселив село Григорівку (Попову) у Катеринославському повіті.<sup>10</sup> Таких білетів збереглося більше 30 в архіві Херсонської креслярні.<sup>11</sup> Це переважно ті, які були повернуті в межову експедицію разом з наділами.

Розмір земельного відводу мав відповідати чину прохача, а також його здатності і можливостям заселити відведену землю людьми. Найбільш зручним для управління вважався відвід у 1500 дес. Хоча були і менші і більші. Одна імперська десятина на той час складала 2400 кв. сажнів, тобто 1,09 гектара, або 109 соток.; площа її розміром 80 на 30 сажнів. Квадратних сажнів (казенних чи трьохаршинних, що одне й те саме – 2,16 метра, 216 см.; 1 аршин 72 см.). Під один двір виділялося 26 десятин, під одну ревізьку душу – 30 десятин.

Відвід давався також на двох, а іноді й на трьох власників. Наприклад, спільно володіли маєтком Тутолмін і Ломиковський. При цьому, дача могла бути розділеною і розмі-

<sup>8</sup> ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 51. А.132.

<sup>9</sup> Беднов В. Материалы для истории колонизации и быта бывших запорожских владений. *Летопись ЕУАК*. Вып. 9. Екатеринослав, 1913. С. 168–215.

<sup>10</sup> Синявский А.С. К истории землевладения в Екатеринославщине. *Летопись ЕУАК*. Т. 7. Екатеринослав, 1911. С. 257–258.

<sup>11</sup> ДАХО. Ф. 14. Оп. 1 та 5.

жованою (селяни і земля), а іноді і неподільна. Нормативні акти визначали і плату за отриману землю. На 10 років давалася пільга півплати 2½ копійки, а потім річних 5 копійок за десятину.

Ще у 1731 р. на московщині вотчина і помістя були зрівняні в правах як «имение». А виходячи з положень означених вище нормативно-правових актів, маєтки відведеної «под заселение» землі мали статус тимчасової, довічної, рангової (рангова земля до 1775 р. і рангова дача після 1775 р.). В документах зустрічаємо також такі категорії як «временная», «гусарская», «военная», «ранговая военная», «ранговая навсегдашняя», «всегдашняя», «под заселение отведенная». Окрім того, виділялися додаткові спецвідводи: під млини, виноградники, сади, ліси і замиські будинки, острови (на Дніпрі, Висі, Інгулі), які не входили до складу основного рангового володіння. При цьому, до 1796 р. виділені землі мали юридичний статус умовного володіння. Безумовним, тобто приватною власністю, вони стали згідно з указом Павла І. Але для цього поміщик мав оформити всі необхідні документи і пройти з маєтком повну юридичну нострифікацію. Щоправда не всі вони хотіли і мали змогу це зробити.

Поміщик міг відмовитися від відводу з різних причин: переважно через безгрошів'я та через піщані чи глинисті ґрунти і відсутність води. У нього могли також і конфіскувати землю за порушення нормативних умов. Переважно через незаселення та через несплату податків. Конфісковані зі штрафом, або без нього наділи ділили і роздавали іншим власникам, які ще не мали відводів, або вже мали перенаселені дачі.

Поміщик брав зобов'язання власним коштом заселити відвід людьми (поселити село) згідно з визначеними законами пропорціями. Розрахунок заселення мав відповідати 1 ревизькій душі на кожні 30 дес. придатної для обробітку землі. Тобто на середній маєток у 1500 дес. 50 ревизьких душ, а на великий у 3000 дес. 100 рев. душ. За кількістю і якістю поміщицькі населені пункти різнилися ревизійними назвами. В документах це села (де була церква), сільце (село без церкви, де був лише дім поміщика), деревня (де була садиба поміщика і він сам там жив), підмлинове, садове, замиська дача. Іноді поселення, де було лише кілька людей, називали хутором, або навіть пустою (пустош).

Відтак, коли завершилася московсько-османська війна 1768–1774 рр. і у 1775 р. була атакована і знищена Запорозька Січ, на півдні України розпочався активний широкомасштабний процес інтенсивної роздачі козацьких земель поміщикам: столичним урядовцям, військовим, місцевим чиновникам, колишнім запорозьким, лівобережним та слобідським козацьким старшинам. У свою чергу поміщицьке землеволодіння стало матеріальною та економічною основою дворянства, яке паралельно формувалося тут.

Документи свідчать, що вже у серпні-жовтні 1775 р. одними з перших отримали дачі під заселення Пиварович (14 і 19 серпня), Кодинець (3.10.), Гегела (26.10.), Вороновський (1.11.) та багато інших. Впродовж 1776 р. за указами Новоросійської губернської канцелярії «в колишніх запорозьких дачах» отримали чималі відводи капітани Харитонов, Никориця, Лутковський, Патрін, купці Орлов, Перехрест, фаміліат Осипов, прапорщики Білецький, Воротинцев, Аристархов, вахмістр Лупул, осавул Макуха, грек Вінтос Феаррес, військовий старшина Сидір Білий, колишній запорожець Залізняк. Переважна ж більшість відводів припала на 1777–1782 рр. а пік на лютий-серпень 1780 р. За ці 6 років було відведено основну кількість дач. Зауважу, що в часі і датах виділення відводів ми не знайшли якоїсь закономірності. Означене засвідчує земельну лихоманку і хаотичність її перебігу.

Хто ж ставав поміщиками насамперед? Найбільші земельні угіддя (розміром у цілі князівства) одночасно в кількох повітах отримали члени придворної камарильї, титулована петербурзька імперська аристократія, вельможі та знать. Серед них князі: В'яземський, Прозоровський, Гагарін, Голіцин, графи Чернишов, Румянцев-Задунайський, Розумовський, Толстой, сановник Лашкарьов, вельможі Шувалов, Дашков, генерали В. Чертков, М. Язиков, М. Голенищев-Кутузов та ін. Насамперед звичайно ж

сам Г. Потьомкін та його найближчі родичі – племінники та племінниці (Енгельгардт, Скавронська, Браницька, Голіцина), особистий секретар В. Попов. Також інші фаворити імператорки: Завадовський, Зорич, Зубов, Мамонов, її «прихлебатели и захребетники»: камер-юнгфери, секретарі, фрейліни, апробір-дами тощо. Князь О. В'яземський разом з дружиною взяв 8 помість в трьох повітах на 46 тис. десятин. У графа Ф. Толстого було 5 помість в чотирьох повітах загальним числом 44 тисячі десятин. При цьому вони мали також маєтки в Криму та в інших частинах імперії.

Усівшись на вагомій і хлібній посаді, високі урядовці, попри нормативні заборони із запобігання корупції, брали собі та своїм родичам цілі латифундії. Прикладом чиновницького свавілля може бути сам азовський губернатор В. Чертков. Він гойно (своя ж рука владики) набрав ділянок дружині, двом синам, доньці, Анні Леванідовій. Собі виділив 3800 дес., сину Дмитру 3300 дес., сину Миколі два відводи: у 15 570 дес. і 3070 дес., дружині Наталі 3700 дес. Всього у 1776 р. вони вже мали 30 тис. дес. землі. На момент продажу у 1787 р. їм належали села Одабашівка та Новогригорівка в Катеринославському повіті, Наталіне, Ялове, Плотина, Василівка, Дмитрівка, Новосілка та Добродіївка в Новомосковському повіті. Новоросійський губернатор М. Язиков теж набрав маєтків: власне собі, дружині Ушаковій-Рєпнінській, її п'ятьом малолітнім дітям, своїм пасинкам Ушаковим.

Місцеві судді, прокурори, митники, очільники відомств, керуючі палатами, радники, секретарі та інші корумповані чиновники, казнокради, хабарники і корупціонери брали приклад зі своїх губернаторів захоплювали значні угіддя. Вони не зупинялися перед махінаціями, записуючи величезні помістя на своїх малолітніх доньок та неповнолітніх синів. Це І. Алексєєв, Є. Арапов, І. Комбурлей, П. Текелі, В. Гур'єв, Д. Шмаков, П. Папчинський, С. Клевцов, І. Синельников та ін. Суддя і директор економії колезький радник Ф. Корбе надбав 25 тисяч десятин.

Назагал служили люди отримали величезні ділянки родючих і багатих на ресурси ґрунтів: від 1500 до 25 000 дес. На початку 1780-х рр. близько 80% земельного фонду краю Г. Потьомкін відвів під цільове господарське призначення. З усіх розданих земель на користь поміщиків припадало майже 58%. Інша частина пішла під військові слободи, державні села, міста, містечка тощо. А з метою взяти під особистий контроль систему роздачі землі, а також впорядкувати вже існуючі суспільні відносини на підставі розданих дач, 24 грудня 1786 р. Г. Потьомкін надіслав до Катеринославського намісницького правління ось такі вельми важливі нормативні пропозиції:

«Препровождая при сем представленную ко мне от правителя наместничества господина генерал-майора и кавалера Синельникова краткую ведомость розданных с прошлаго 1774-го года по день открытия онаго наместничества, по определениям бывших Новороссийской и Азовской губернских канцелярий разным владельцам земель, на утверждение которых не было моего повеления, предлагаю оному правлению учинить следующее:

1-е, из числа оных розданных бывшими губернскими канцеляриями земель те, которые найдутся заселенными, удобренными, где заведено хлебопашество и скотоводство, где учинены разные полезные и нужные постройки и с коих по прошествии лет платятся уже поземельные деньги, утвердить за владельцами и по отмежевании дать им для потомственного владения планы и меживые книги; напротив же того, у которых владельцы взятые ими, земли окажутся не заселенными и нет на них ни хлебопашества, ни скотоводства, тем подтвердить, чтоб исполнили немедленно свое обязательство заселением тех земель под опасением взятия оных в казну по прежнему и взыскания штрафа; но которые не платят и по прошествии льготы указанных денег и земли имеют не заселенные, у тех, отобрав оные, причислить в казенное ведомство.



2-е, земли, розданные под казенные селения хотя и мало еще были заселены и состояли во излишестве, оставить при тех селениях и никому по прозьбам из оных ничего не давать, покидая оныя в запас для предбудущаго прибавления людей.

3-е, дабы при утверждении сих земель не могло быть злоупотребления, то при формальном размежевании оных и при выдаче планов и межевых книг повелеть, в силу межевой инструкции, чинить о каждом владении полнобальной развод и за теми только утверждать оныя земли, на которых не будет никаких ни от кого споров. Которыя же земли размежеваны уже, и помещики получили планы и межевые книги и с таковыми произойдет спор, то предоставлять в сем случае им ведаться в силу закона судом».<sup>12</sup>

На підставі цього розпорядження відбулася перша ревізія помість – як заселених, так і пусток. Значна частина останніх була повернута в казну. По повітах серед поміщиків почали домінувати вихідці з найближчих, уже заселених і покріпачених країв. У Павлоградському та Словолянському – із старшини Слобожанщини, у Бахмутському, Словоляносербському та Ростовському – нащадки служилого московського дворянства Воронезької, Курської та Рязанської губерній. Старшинські родини Гетьманщини, які походили із Полтавського (Магденки), Миргородського (Родзянки, Короленки, Устимовичі) і частково Переяславського (Пилипенки, Нестелії) полків, вже мали досвід закріпачення підданих тому стали дідами Верхньодніпровського та Новомосковського повітів. Як зазначено вище, значну кількість маєтків поселили колишні запорозькі старшини. Бозна звідки налетіли грузинські царевичі і князі, німецькі барони, італійські (Триульчіо Де-ля-Торре) і французькі графи. Проте, їхні титули тільки й того, що були гучними, але зовсім не прибутковими, на відміну від хоч і простішого російського дворянства, зате вагомо підкріпленого значними земельними угіддями.

У 1776 р. в Азовській губернській канцелярії склали відомість про розподілені поміщикам під заселення землі в Катеринославському повіті Катерининської провінції. Проведений аналіз її змісту дозволяє зробити такі ось висновки.<sup>13</sup> Згідно з відомістю всього було роздано 95 земельних дач, з яких рангові отримали 88 осіб. Із них військових: 3 генерал-поручики – Прозоровський (10 772 дес.), Спиридов (12 400 дес.) і Чертков (3 800 дес.); 2 генерал-майори – Юсупов (12 600 дес.) та Потьомкін (14 680 дес.); 2 бригадири – Балабін (6 200 дес.) і Куроєдов (1 500 дес.); 3 полковники – Мартинов (8 920 дес.), Джарай (6 136 дес.) і Гараджа (3 043 дес.); 3 підполковники – Ковпак (4950 дес.), Лалаш (3600 дес.) і Синельников (4644 дес.); 9 майорів – Гіржев (4710 дес.), Карпов (1650 дес.), Вирошов (4660 дес.), Лавров (9700 дес.), Лісовицький (3098 дес.), Мерлін (6630 дес.), Надаржинський (3200 дес.), Суханов (4812 дес.), Герсєванов (10 302 дес.); 2 прем'єр-майори – Неплюєв (3070 дес.) і Завров (4850 дес.); 6 секунд-майорів – Герсєванов (3085 дес.), Лосєв (6080 дес.), Надаржинський (3120 дес.), Наковальнін (10395 дес.), Писемський (5020 дес.) і Неплюєв (12 400 дес.); 3 капітани – Рябий (9087 дес.), Чернявський (3189 дес.), Чертков (3300 дес.); 8 полкових старшин – Балицький (1650 дес.), Височин (3300 дес.), Гордієнко (3046 дес.), Кобезчин (4636 дес.), Попов (2041 дес.), Рудь (9300 дес.), Хижняковський (1900 дес.), Щока (1590 дес.); 1 ротмістр Вишневецький (3300 дес.); 1 сотник Коростовець (3055 дес.); 10 поручиків – Попов (3045 дес.); Чертков (18 790 дес.); Александров (3017 дес.); Головатий (3593 дес.); Мінін (3063 дес.); Озеров (3300 дес.); Павлов (1530 дес.), Письменний (6600 дес.), Легкоступ (3840 дес.), Лосєв (3043 дес.); 1 підпоручик Косинський (6406 дес.); 7 прапорщиків – Мухелов (3260 дес.), Білімов (1552 дес.), Галич (1710 дес.), Лосєв (3031 дес.), Пікуш (1650 дес.), Тимофєєв (3150 дес.), Шиць (1620 дес.); 4 старшини – Попатенко (1980 дес.), Караванець (1532

дес.), Корєневський (1625 дес.) і Рудь (3300 дес.); 1 дивізіон-квартирмейстер Федоров (6560 дес.); 1 обер-провіантмейстер Бунін (6120 дес.); 1 провіант-комісар Кох (1521 дес.); 1 провіантмейстер Синельников (4700 дес.); 1 вахмістр Лісовицький (6000 дес.); 1 ад'ютант Тургєнєв (3540 дес.); 1 архіваріус Бурман (1550 дес.); 1 вагмейстер Горленський (3120 дес.); 1 вальдмейстер Кєсарєв (3080 дес.); 1 перекладач Коростовець (1540 дес.) і 1 без чину колишній запорозький козак Непийбрага (3218 дес.).

Із цивільних: 2 прокурори – Ракицький (3300 дес.) і Сабуров (6600 дес.); 1 статський радник Сємічев (6250 дес.); 1 надвірний радник Шалигін (4850 дес.); 1 колезький асєсор Титов (3030 дес.); 2 реєстратори – Башкатов (1550 дес.) і Ставровський (1560 дес.) і один безчиновний купець Фалєєв (12 400 дес.).

Тобто, земля відводилася здебільшого військовим, серед яких найбільше було майорів, поручиків і прапорщиків. Найбільшу дачу, сливе у 20 тис. дес., отримав син губернатора Черткова. Від 10 до 14 тис. дес. отримали генерали Прозоровський, Юсупов, Спиридов і Потьомкін.

1782 року в Південній Україні вперше проведено казенну ревізію (четверта загальноімперська), а у 1784 р. перший губернатор щойно створеного Катеринославського намісництва Тимофій Тутолмін наказав провести аудит даних ревізії з наявним на місцях по факту. У результаті в його канцелярії склали зведену відомість про роздані та заселені землі на підставі матеріалів ревізії 1782 р. та довідок 1784 р. про поселені місця після її проведення. Якщо, застосовуючи історико-статистичний метод, провести аналіз цих даних по основних лівобережних повітах Катеринославського намісництва, тобто які до 1783 р. входили до складу Азовської губернії, то матимемо такі ось результати:

*Новомосковський повіт*<sup>14</sup>: всього створено 97 помість, з яких належали Герсєвановим – 2, Завадовському – 3, Леванідовим – 2, Мартиновим – 2, Прозоровським – 8, Скавронській – 3, Фалєєву – 3, Чертковим – 4. Серед усіх власників земель військових: генерал-аншеф – 1, генерал-поручиків – 2, генерал-майорів – 4, бригадирів – 6, полковників – 3, майорів – 5, прем'єр-майор – 1, секунд-майорів – 3, капітанів – 14, полковий квартирмейстер – 1, полкових старшин – 2, обер-крігс-комісар – 1, поручиків – 10, підпоручиків – 5, прапорщиків – 13, корнет – 1, кадетів – 2. Цивільних: статських радників – 3, надвірних радників – 7, колезьких асєсорів – 3, лікар – 1. Поміщиць: гетьманша – 1, княгиня генеральша – 1, генерал-поручниця – 1, бригадирша – 1, графиня – 1, полковниця – 1, прапорщиця – 1, донька генерала – 1. Найбільше власників земель було серед військових: майорів (9), капітанів (14), поручиків (10) та прапорщиків (13).

*Павлоградський повіт*<sup>15</sup>: всього створено 48 помість, з яких належали Коростовцям – 2, Лосєвим – 3, Неплюєвим – 4, Шаховим – 2. Серед усіх власників земель військових: генерал-аншеф – 1, генерал-поручик – 1, генерал-майорів – 2, бригадир – 1, полковників – 4, бунчуковий товариш – 1, майорів – 4, прем'єр-майорів – 1, секунд-майорів – 3, капітанів – 8, полковий обозний – 1, полковий хорунжий – 1, сотник – 1, поручиків – 6, підпоручиків – 4, прапорщик – 1, ад'ютант – 1, кадет – 1. Цивільних: надвірний радник – 1, лікар – 1, перекладач – 1, поміщик без чину – 1. Поміщиць: полковниця – 1, майорша – 1, прапорщиця – 1. Найбільше власників земель було також серед військових: майорів (8), капітанів (8) та поручиків (6).

*Бахмутський повіт*<sup>16</sup>: всього створено 73 помістя, з яких 8 належали Депрєрадовичам, 2 – Ползиковим, 4 – Шабельським. Із усіх власників військових: генерал-аншеф – 1; генерал-майорів – 3; полковників – 2; підполковників – 5; майорів – 12; прем'єр-майор – 1; секунд-майор – 1; капітанів – 13; поручиків – 7; підпоручиків – 8; обер-провіантмейстер – 1; прапорщиків – 2; ад'ютант – 1. Цивільних: колезький радник –

<sup>12</sup> ЛЕУАК. Том 8. С. 315.

<sup>13</sup> Ведомость, учиненная в Азовской губернской канцелярии, 1776 года. *Киевская старина*. 1885. № 4. С. 783–790.

<sup>14</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 81–83 зі зв.

<sup>15</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 91–92 зі зв.

<sup>16</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 84–85 зі зв.



1; надвірний радник – 1; колезький асесор – 1; титулярний радник – 1; аудитор – 1; секретар – 1. Поміщиць: графиня, генерал-аншефиня – 1; майорш – 2; капітанша – 1; поручниця – 2; прапорщиця – 1; сотничка – 1. Найбільше власників землі було серед військових (або їхніх дружин), у відставці та на службі, у чині капітана (13) і майора (14).

*Донецький повіт*<sup>17</sup>: всього створено 79 помість, з яких 3 належали Вуїчам, Драгітєєвим – 2, Мілютиновим – 2, Міоковичам – 6, Римським-Корсаковим – 2, Сабо – 5, Шевичам – 6, Штеричам – 4, Юзбаші – 3, Яновичу – 2. Із усіх власників військових: генерал-аншеф – 1; генерал-майор – 1; бригадирів – 2; полковників – 3; майорів – 13; прем'єр-майор – 1; секунд-майор – 1; капітанів – 17; поручиків – 10; підпоручиків – 3; полковий квартирмейстр – 1; квартирмейстр – 1; ад'ютант – 1; прапорщиків – 8; сержантів – 3. Цивільних: надвірний радник – 1; колезьких асесорів – 2. Поміщиць: фельмаршалша – 1; полковниця – 2; майорша – 1; капітанш – 4; поручиця – 1; прапорщиця – 1. Найбільше власників землі було поміж військових (або їхніх дружин), у відставці та на службі, у чині капітана (13) і майора (14).

*Маріупольський повіт*<sup>18</sup>: всього створено 13 помість, з яких 2 належали Коваленським. Із усіх власників військових: крігс-комісар – 1; майор – 1; секунд-майорів – 2; полковий осавул – 1; поручик – 1; військовий товариш – 1; прапорщиків – 3; старшина – 1. Цивільних: титулярний радник – 1, секретар – 1. Поміщиць не було. Найбільше власників землі було також серед військових: майорів (3).

Відтак, на території, яка від лютого 1783 р. увійшла до складу Катеринославського намісництва, до 1784 р. уже було поселено 440 помість з різною кількістю власників та жителів. До 85% поміщиків складали військові, серед яких найбільше було майорів і капітанів. Їм же належали і найбільші за площею рангові дачі. Хоча, при цьому залишалось багато і дрібнопомісних власників у чинах від прапорщика до поручика.

Хочемо звернути увагу на той факт, що все це діялося за три роки до подорожі у 1787 р. Катерини II у Крим, коли Г. Потьомкін нібито показував цариці бутафорські села. Означене вказує на те, що так звані «потьомкінські села» – міф (подейкують, що це злісна вигадка заздрісного Рум'янцева-Задунайського). Через 8 років після зникнення Січі, з огляду на такий незначний проміжок часу і тодішні ресурси та технічні можливості, край був достатньо заселений. Поза сумнівами, це був успіх колонізатора і переселення народів, а відтак він мав чим пишатися перед своєю володаркою.

Аналогічні процеси роздачі запорозької землі відбувалися і на теренах правобережних повітів Новоросійської губернії. Вже у листопаді 1775 р. з'явилося кільканадцять указів губернської канцелярії на відведення землі. Козацькі угіддя отримували теж усі, хто міг заселити їх хоча б одним хутором. І їм вдалося це зробити, використавши переважно старі запорозькі поселення. На 9 червня 1781 р. тут вже було роздано 430 відводів/дач, з яких почали формуватися помістя: в Саксаганському – 83; Нікопольському – 45; Кизикерменському – 66; Херсонському – 54; Інгульському – 97; Новопавлівському – 85.

Більш детальну динаміку зростання поміщицьких маєтків і поселень можемо простежити на прикладі центрального і адміністративно головного правобережного Катеринославського повіту, по якому збереглося найбільше документів. Він був створений у березні 1783 р. в складі Катеринославського намісництва і включив повністю Саксаганський та Нікопольський повіти Слов'янської провінції, а також частини Крюківського та Єлисаветградського повітів Новоросійської губернії. Принагідно зауважу, що його кордони практично повністю співпали з обрисами меж колишньої січової Кодацької паланки.

<sup>17</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 87–88 зі зв.

<sup>18</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 89 зв.

Напередодні об'єднання в одному лише Саксаганському повіті у 1780 р. налічувалося 44 поселення, 564 обійстя та 2952 жителі<sup>19</sup>. На 1781 р. в Саксаганському повіті значилися 83 поміщицькі дачі, а у Нікопольському було 45 дач, що разом 128 помість. За ревізією 1782 р. на цій території в цілому вже було 137 населених пунктів (казенних слобід та поміщицьких поселень), а також 63 ділянки, виділені під заселення. Щоправда, частина з них так і лишалася безлюдними пустками.

За матеріалами четвертої ревізії, напередодні утворення Катеринославського повіту, в цілому уже було створено 129 помість, із яких належали: Алексєєвим – 2, Байдакам – 3, Булацелям – 2, Гегелам – 5, Остроградським – 3, Потьомкіним – 3, Савицьким – 2, Синельниковим – 3, Соколовим – 2, Туркестановим – 2, Устимовичам – 4.

Серед усіх власників було військових: фельдмаршалів – 4 (Рум'янцев, Розумовський, Потьомкін і Вітгенштейн), генерал-поручик – 1, генерал-майорів – 4, бригадирів – 4, полковник – 1; підполковників – 2; майорів – 11; прем'єр-майор – 1, секунд-майор – 1, капітанів – 18; ротмістрів – 2, полкових осавулів – 2, військових товаришів – 3, ротний квартирмейстр – 1, поручиків – 12, підпоручиків – 4; прапорщиків – 12, вахмістр – 1; старшин – 5, сержантів – 2, кадетів – 2. Цивільних: таємних радників – 6, надвірних радників – 2, колезьких асесорів – 3; титулярних радників – 3, казначей – 1; секретарів – 2, аптекарів – 2; лікарів – 3; священник – 1, поміщик без чина – 1, неповнолітній – 1. Поміщиць: гетьманша – 1, таємна радниця – 1, дружина графа – 1; бригадирша – 1, полковниця – 1, підполковниця – 1, майорша – 1; колезька асесорка – 1; дружина бунчукового товариша – 1; титулярних радниць – 2, ротмістрша – 1, поручиця – 1; кадетша з матір'ю – 1; панянка – 1. Найбільше власників землі було серед військових (або їхніх дружин), у відставці та на службі, у чині капітана (18) і майора (13).<sup>20</sup>

У 1786 г. катеринославський повітовий предводитель дворянства поручик Іван Руденко склав для намісницької канцелярії детальний опис поміщицьких поселень повіту. Згідно з ним тут вже існувало 179 маєтків поміщиків, переважна більшість з яких були заселеними.<sup>21</sup> Адже після ревізії 1782 р. урядом роздано ще більше десятка земельних дач, які впродовж 1786–1787 рр. все ще не були заселені і лишалися «пустопорожніми». Їхніми власниками були: Батурин, полковник, 6000 дес. біля р. Солоні; Безобразов, поручик, 1500 дес. біля с. Грушівки; Бібіков, полковник, 3000 дес. біля р. Тритузної; Бушуєв, полковник, 3000 дес. біля р. Дніпра; Дебрецинй, підпоручик, 1500 дес. на р. Базавлуці; Дерієва, підпоручиця, 1500 дес. на р. Томаківці; Коваленський, крігс-комісар, 6 000 дес. на р. Дніпрі; Кудашев, князь, надвірний радник, 4500 дес.; Лашкар'єв, надвірний радник, 3000 дес.; Норов, генерал-майор, 6000 дес.; Прозоровський, князь, о. Становий на Дніпрі (80 дес.); Струмилін, надвірний радник, 4500 дес. при р. Солоній; Фомичов, протопій, 360 дес. біля р. Мокрої Сури.<sup>22</sup>

Матеріали четвертої ревізії і опису І. Руденка використано для впорядкування атласу Катеринославського намісництва 1787 р., який Потьомкін підготував до візиту Катерини на Південь, сподіваючись вразити її своєю діяльністю по освоєнню краю. У ньому зокрема сказано, що в Катеринославському повіті знаходилося 1 119 354 дес. придатної землі, 59 932 дес. непридатної, одне місто (Катеринослав, якого ще фактично не існувало), одне містечко (Нікополь), 17 сіл, 147 «деревень», жителів 23 533 чоловічої та 18 690 жіночої статі. Він межував з Таврійською областю, Херсонським, Єлисаветградським, Олександрійським, Кременчуцьким, Алексопольським і Новомосковським повітами. Всю наявну у ньому землю розділено на 224 земельні дачі, які виділені містам, селам, установам та приватним власникам (поміщикам). В атласі вказано 185 поміщиць-

<sup>19</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 4–5.

<sup>20</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 75–80 зі зв.

<sup>21</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 54–72.

<sup>22</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 4–5; 54–61; 75–80.



ких маєтків на території повіту. Процес зростання помість очевидний. З якими потугами, труднощами та зловживаннями відбувався поступ поміщицької колонізації яскраво розповідають наявні документи про судові позови та поземельні справи секретаря П. Папчинського.<sup>23</sup> та экс-губернатора Й. Хорвата.<sup>24</sup>

Отже, впродовж 1776–1787 рр. на території повіту створено близько 200 поміщицьких господарств різного розміру і стану заселення. А на грудень 1800 р. там було уже 224 помістя. При цьому, його адміністративні межі практично не мінялися.

Найбільші земельні наділи розподілено наступним чином: 46 000 дес. – князь О.О. В'яземський; 39 000 дес. – граф К.Г. Розумовський; по 24 000 дес. – Чернишов, Неплюєв, Г. Потьомкін; 20 000 дес. – генерал І.М. Синельников; по 15 000 дес. – О.А. Безбородько і О.В. Браницька; по 12 000 дес. – Ушаков, Савицький, Скавронська, Толстой, Будлянський, Іваненко, Каменський, Шамшев; по 9000 дес. – Турчанінов і Румянцев-Задунайський; по 7500 дес. – Болтін, Ломиковський, Гагарін, Тутолмін, П. Потьомкін; по 6000 дес. – Фонрек, панночка Алексєєва, Соловійов, Бучинський, Петерсон; по 4500 дес. – Вермінка, Леонтович, Путилін; 4000 дес. – Білецький; по 3500 дес. – Петрова, Папчинський, О.М. Синельников; по 3000 дес. – Федоров, Білі, Лашкар'єв. Якубович, Булацель, Даєв, Звягін. Остроухов, Крем'янський; по 1500 дес. – Сахновський, Сичевська, Чумаковський, Білоус, Осинський, Додаток.<sup>25</sup>

Новими власниками і «нащадками» запорозьких земель у центральному повіті стали представники титулованої московської аристократії (князі Вяземський і Гагарін, графи Толстой і Чернишов), вищої придворної знаті (Розумовський, Румянцев-Задунайський, Скавронська, Неплюєв), генерали (Каменський, Петерсон, Синельников, Шамшев), молодші та старші офіцери російської армії (Болтін, Безобразов, Бібіков, Турченінов, Тутолмін, Ушаков), запорозькі, лівобережні та слобідські козацькі старшини (Осинський, Оболонський, Климовський, Чумаковський, Устимович, Якубович, Білоус, Білецький, Білий, Сахновський, Савицький, Вермінка, Додаток), дрібні урядовці (Папчинський, Путилін), їхні дружини і доньки (Алексєєва, Булацель, Подимова, Сичевська, Петрова) та ін. Поміж обдарованих «імператрицею матушкою» і «князем батюшкою» було багато придворних, наближених до цариці і її фаворита осіб, його родичів. Отож бо Т. Шевченко мав історичну рацію, коли написав, що на Південну Україну «байстрюки Єкатерины сараною сіли».

Нові господарі принесли з собою до ПУ поміщицьке рабство і торгівлю християнськими душами, а колись вільний козацький край перетворювався у рай для кріпосників. Найбільшими з них у повіті стала родина губернатора генерал-майора І.М. Синельникова. Його вдові та синові Василеві впродовж 1795–1805 рр. належало 5 рангових дач і 28 033 дес. землі: за кадастровими планами це дачі 41 (3027 дес.), 42 (3459 дес.), 43 (3457 дес.), 82 (16 927 дес.) і 101 (1163 дес.).<sup>26</sup>

Як бачимо, найбільше поміщицьких маєтків створено саме у Катеринославському повіті, бо він був найбільший територіально та за густотою населення. Та це й не дивно, адже його територія майже повністю збігалася з центральною і найважливішою запорозькою Кодацькою паланкою – багатою на ресурси та поселення. Найбільше ж генералітету представлено в найкращому за природними та кліматичними умовами Новомосковському повіті. А найменш заселеним виявився сухий степовий приазовський Маріупольський повіт – всього 13 помість. Особливо багато поміщицької дрібноти осіло у майбутньому Верхньодніпровському повіті, який створили у 1806 р.

Загалом же на початку 1790-х рр. на території всього Катеринославського намісництва

налічувалося 1428 поміщиків-землевласників. Більшість із них знаходилася на державній службі. Згідно з наведеною вище статистикою, серед власників земель найбільше було офіцерів – сливе 80%, в той час як цивільних – 11%, різночинців – близько 6%, представників різної козацької старшини – 3%. Пограбувавши запорожців, вони стрімко розбагатіли. Отож не дивно, що вже у звіті за 1786 р. більшість поміщиків згадують у себе великий панський будинок із господарськими спорудами, численними стадами, пасіками, садами, млинами та ставками-рибниками. Щоправда, за даними четвертої ревізії ще багато земель не було роздано, або не було заселено. Щось заселили, а щось і в пустках лежало. Тому до 1787 р. додатково роздали ще значні угіддя.<sup>27</sup> Але й з цих дач і пусток до закінчення пільгового періоду багато не було заселено, або не за всю землю заплачено.

Після смерті у жовтні 1791 р. Г. Потьомкіна, за правління П. Зубова, незаселені ділянки примусово повернули до казни і знову перерозподілили, тепер вже меншими дачами і вже менш відомим власникам. Означене було вчинено на підставі нормативного листа Катерини Зубову від 20 червня 1795 р.:

«Граф Платон Александрович! Согласно с планом, утвержденным нами в 1764-м году о поселении Новороссийской губернии повелеваем, состоящая в Екатеринославском и Вознесенском наместничествах земли за помещиками, которые чрез многие годы держания оных, никаких полезных заведений на них не сделали и по прошествии льготных лет положенных поземельных за них денег не заплатили, от таковых те земли отбирая, раздавать по вашему рассмотрению небольшими участками для лучшего успеха в заселении людям надежным, которые бы в состоянии были помянутые земли обсеменить и тот час по получении оных в свое владение платить за них поземельные деньги без всякого упущения, дабы казна следующего ей дохода болем терять не могла. Впрочем, накопившую сумму от неплатежа в сроки прежними владельцами за оные земли положенных податей оставив без взыскания из числа недоимки исключить».<sup>28</sup>

Про те, в якому стані і де знаходилися незаселені дачі, та які з них були конфісковані і роздані іншим власникам, дають уявлення відомості по повітах за 1794–1797 рр.<sup>29</sup> Коли минули пільгові роки, станом на 1794 г. поміщики платили в казну 2½ копійки податі на рік за десятину. При цьому, головною тенденцією у ході накопичення земельної власності та її «окультурення» було прагнення нових дворян перевести отримані земельні наділи з категорії рангових земель у приватновласницькі. Що, зрештою, і сталося внаслідок проведення межування, котре стало важливим етапом у процесі отримання землі та її приватизації.

Під час розподілу земель, їхнього заселення, розмежування, поділу дачі між співвласниками, зменшення чи збільшення її, часто-густо виникали поземельні чвари, а то й криваві конфлікти між співвласниками, між сусідніми поміщиками, між поселенцями і поміщиками, між новими претендентами на відібрану і розділену на менші ділянки дачу. Тому простим отриманням землі справа не могла обмежитися. Конче необхідним став процес її розмежування та відмежування. А потім ще й захисту від рейдерів, утримання, юридичного забезпечення, підтвердження прав, закріплення за собою. І зазвичай білета чи ордера для цього було замало.

Для прикладу, наприкінці XVIII ст. у поміщика с. Бутовичівки О.О. Савицького виник земельний конфлікт із сусіднім поміщиком майором В.І. Соловійовим, власником с. Павлівки, про що згадує в описі Катеринославської єпархії архієпископ Феодосій (Макаревський). Та в таких серцях, що навіть відмовився користуватися його церквою, і в 1798 р. просив Катеринославську духовну консисторію дати йому дозвіл відкрити

<sup>23</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 9–11.

<sup>24</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 72–75, 108–113.

<sup>25</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 4–5; 54–61; 75–80.

<sup>26</sup> РДАДА. Ф. 1354. Оп. 114 (1). Спр. 693. «План дач Екатеринославского уезда».

<sup>27</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 75–92.

<sup>28</sup> ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 51. А. 132.

<sup>29</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044А (Т. 1). А. 130–148; Спр. 1044 Б (Т. 2). А. 24–30.

у Бутовичівці свою.

Фактів, коли нові дворяни просто явочним порядком «застовбили» (обставили стовпцями) за собою землі, або брали їх гвалтом, багато. Серед насильників особливо прославилися І. Звягін, О. Вермінка, П. Папчинський та ін. Про їхнє рейдерське захоплення земель у поселян, колишніх запорожців, згадував старий козак Микита Корж. Громаді, яку він очолював, таки вдалося відстояти свої угіддя та створити вільну від панів, хоч і державну, слободу Сурську Михайлівку.

Виходячи із такої ситуації, урядові спроби запровадити організаційні (межові контори) та юридичні (інструкції) форми межування задокументовані ще у 1752–1754 рр. Однак в реалізації на місцях ці заходи виявилися неефективними та непридатними. Після кількох підходів лише на початку 1765 р. таки ж було створено спеціальну комісію яка 25 травня того року створила реорганізовані наново межову контору, канцелярію та межову експедицію при Новоросійському губернському правлінні, запровадивши нову межову інструкцію (настановлення). Із незначними змінами та доповненнями ці установи та узаконення діяли і в останній чверті XVIII ст.

Як ми вже вище частково зазначали, процедурно межування проходило такі процесуальні етапи і дії. Розпочиналося із подання рапорту чи донесення поміщиком з клопотанням здійснити розмежування. Потім йшло ухвалення рішення про відправку межувальника, який насамперед обмірював угіддя і складав план місцевості. За його вказівками піддані поміщика позначали межі: оборювали угіддя, копали рови з валами, сипали кіпці, ставили межові знаки, рубали зарубки на деревах, копали ставки тощо. Після вчинення відмежування подавався рапорт межувальника і на його підставі видавався поміщику межовий акт та план. Землевласники, які не могли домовитися за межу тривалий час судилися.

Тобто, важливу роль у технічному і практичному виконанні наділення поміщика землею відігравали межувальники. Саме їм належала провідна роль у визначенні кордонів земельних угідь на місцях, позаяк часто-густо процес розмежування між сусідами супроводжувався насильством. Так, у березні 1777 р. начальник 6-ї роти Бахмутської провінції А. Крижанівський, дізнавшись про прибуття землеміра (межувальника) Я. Парамонова для обміру сусідньої землі поручику Константинову, вирішив перешкодити його діям. Зібравши близько десятка озброєних рушницями, пістолетами та піками гусар, озброєних «дубьем» ротних служителів, Крижанівський прибув до місця межування. Відбулася сутичка, в ході якої панські слуги побили помічника межувальника, відставного квартирмейстера, копіїста Івана Андреєва. Дивом вдалося уникнути «більшої бійки і смертного убивства». За такі дії Крижанівського пізніше покарано: його висікли палицями перед Бахмутською провінційною канцелярією.

Ледве не кожне межування проходило з такими ж проблемами, а іноді і з гучним скандалом. Зловживання межувальників не мали меж. На прохання замовника, звісно ж за неправомірну винагороду, вони могли відрізати чималий шмат землі у сусідів. У цьому зв'язку звернемо увагу на клопотання прапорщиці Софії Вучковичевої від 27 жовтня 1796 р. про повернення їй частини земельної дачі в Новомиргородському повіті, незаконно (на її думку) відмежованої секунд-майору Веселинову межувальником Івковим. Вона просила «из дачи мужа землю примежевать по прежнему, а ныне формально учиненную межу уничтожить».<sup>30</sup>

У 1800 р. донос у Сенат місцевого чиновника колезького асесора Семена Чуніхіна про зловживання під час розподілу і межування казенної землі спричинив її поглиблену ревізію в губернії<sup>31</sup>. При цьому, сам донощик не був аж таким чесним, просто його

обділили під час дерибану.

Майже усі відомі межувальники (Яків Пономарьов, Йосип Федоров, Іван Стратимирович, Федір Галич, Яків Гулевич, Олексій Аврамов та ін.) стали великими поміщиками. Вони брали приклад зі свого начальства. Наприклад з голови Межової експедиції Іларіона Алексеєва, який розпоряджався дачами на свій розсуд, обираючи собі та усім родичам вигідні для господарювання місцини.

Вже від моменту отримання відводів поміщики повели активну купівлю-продаж маєтностей. Отримані помістя тут же перепродувалися з різних причин. Продавали переважно близьким родичам. Показова у цьому плані історія маєтностей Олександра Івановича Герсєванова. У 1776 р. він зайняв пустки, на яких заснував кілька слобід, заселивши їх колишніми запорожцями: Новопавлівку на р. Сухий Торець, а також Биківку і Миколаївку на р. Бичок, загальним числом жителів 3608 чоловіків та жінок, підданих і селян. Того ж року проведено межування, яке визначило маєтку 7000 дес. землі. Центральна садиба знаходилася у с. Новопавлівці, де поміщик спорудив церкву Іоанна Предтечі, панський дерев'яний дім з господарськими прибудовами. Велике господарство для землеробства потребувало робочих рук, позаяк землі були дикими. Більшість угідь поміщик здавав в оренду під пасовища та сінокоси. Зрештою, застрявши у боргах (на будівництво церкви, будинку, флігелів, придбання племінної худоби, купівлю реманенту), О. Герсєванов продав с. Биківку та частину помістя.

Відомо також, що прапорщик у відставці Ф.А. Підгорний-Паскевський 25 червня 1791 р. купив «состоящие по обе стороны р. Большой Саксагани 1140 дес. зем. без заселения, называемые Пасковкой за 375 руб. у капитана в отставке Ивана Васильевича Родионова». А вже «13 апреля 1793 г. продал капитанше Настасье Ивановне Бобыревой 960 дес. земли, состоящей при р. Большой Саксагани и называемую Паскевщина, без заселения, за 1000 руб.». Тобто, спекулював землею. Село Звонецьке на Дніпрі за 8 років змінило кілька власників. Збереглися купчі на слободу Василівку Борха (яка невдовзі розбіглася),<sup>32</sup> а також на слободу Дицівку, яку придбав Г. Потьомкін.<sup>33</sup>

Масток у Вищетарасівці теж спочатку загарбав Г. Потьомкін. З 1783 р., по дарчій грамоті, власницею помістя стала його небога гетьманша О. Браницька (Енгельгардт), яка 1795 р. продала село генералу Д.Є. Леслі, а той у 1802 р. статському раднику К. Маврогені. Донька останнього Ольга Струкова-Брискорн успадкувала його у 1806 р., а далі володіли вже її спадкоєсці – П.А. Струков (з 1817 р.), О.П. Струков (з 1881 р.) і А.П. Струков (з 1911 р.).

Ціни були дивні. Явно керувалися не економічним чинником. Для прикладу, поміщиця Юр'єва у 1792 р. купила у Кузьміна пустку в 1000 дес. за 75 руб., а Іваниця у 1793 р. продав 2 десятини з трьома душами за 100 руб. Водночас у 1792 р. Євтихій Котов продав О. Аврамову пустку в 240 дес. аж за 500 руб.

Урядовець Д.Д. Шмаков, маючи значний адміністративний та фінансовий ресурс, став великим новоросійським поміщиком. Ще будучи на військовій службі, отримав рангову дачу в херсонських степах де поселив село Добре. На 1790 р. значився власником села Тетянівки (Доброї) Херсонського повіту на р. Добрій. Там за ним було «10 000 дес. земли, каменный дом о двух покоях, погреб, левада, сад, 7 крестьянских каменных изб, деревянная конюшня с двумя боковыми пристройками, два хлебных амбара, загоны для скота и другие строения». 9 липня 1792 р. Дмитро Дмитрович продав це помістя секунд-майору Івану Микитовичу Долгинцеву всього лише за 500 рублів.<sup>34</sup>

Хоча при цьому, ніби на виручені кошти, Д. Шмаков придбав аж два помістя. 22 жовтня 1792 р. він купив маєток в с. Демуриному, до того ж засвідчивши його не на себе, а

<sup>30</sup> ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 312. А. 17 і 17зв.

<sup>31</sup> Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806. Екатеринослав, 1905. С. 132–137

<sup>32</sup> ДНІМ. Відділ фондів. КП – 38314/, а. 324/2.

<sup>33</sup> ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. № 1044Б (том 2). А. 13–15.

<sup>34</sup> Объявлении о купчих к № 91 СПб-х ведомостей, во вторник ноября 13 дня 1795 года.

на двох малолітніх дітей (зазвичай так чинять корумповані чиновники). Згідно з купчим записом, тоді капітан Д.Я. Бобирєв аж за 1000 руб. «продал при вершине Демуриной балки 750 дес. земли называемую Демурино-Варваровкой, с записаной на ней одной ревизской душой, детям надворного советника Дмитрия Шмакова сыну Авдею и дочери Варваре».<sup>35</sup> Зауважу, що на Добрій Шмаков продав у кілька разів більший маєток лише за 500 руб. Це дуже дешево, а тому викликає підозри і незручні запитання, відповіді на які ми наразі не маємо.

Так, дійсно, землі в херсонських степах тоді було багато і ціна на неї невисока. За свідченням мемуариста О. Пишчевича місцевий херсонський поміщик Седнев купив 6000 дес. землі, заплативши за тодішнім дешевим часом по 95 коп. за десятину. З приводу такої дешевизни історик В. Ястребов зазначав, що судячи зі старих херсонських купчих, які йому довелося бачити, у північній частині Херсонської губернії наприкінці XVIII ст. можна було купити незаселених 1500 дес. за 500 р., хоча траплялося платили і по 3 руб. за десятину; така ціна трималася і в перші роки XIX ст., але вже у 1820-х рр. десятина тут вартувала 10 рублів.

Наявна у нашому розпорядженні купча дружини Олексія Петровича Угричича-Требинського підтверджує правоту обох: 5 червня 1805 р. вона продала братові Авраму Марковичу 624 десятини за 2000 рублів.<sup>36</sup> Тобто, по 3 руб. 20 коп. за десятину. Мабуть все залежало від того де земля знаходилася, від місцевості (рельєф, ріки, ліси), від якості ґрунтів (чорнозем, глина, піски, солончаки) тощо. А також від того хто і кому продавав. Як би там не було з ціною, тамтешня земля була дешевою, зручною для хліборобства і скотарства, мала багато сіножатей, дикого каменю для будови, хорошої води в джерелах і криницях і достатньо риби в повноводих річках.

Ведення складного, нерентабельного і здебільшого збиткового поміщицького господарства було одним із зобов'язань помісного дворянства перед монархією. У спогадах поміщика Олександрівського повіту Д. Гнедіна описується поміщицьке господарство його родини кінця 1790-х – початку 1800-х рр. Велося воно екстенсивно, зернових сіяли мало, лише для власних потреб. При переселенні поміщик, руками ж селян, будував кілька тимчасових хат-напівземлянок, зганяв до них привезених по кілька родин, а потім розподіляв на господарські роботи. В основному займалися скотарством, тому різної худоби та птиці було в достатку. Селяни ж служили у пана чабанами, скотарями, пастухами, челяддю. Автор іноді занадто критичний, а місцями ідилічний. Наприклад, розповідає, що до запровадження по ПУ кріпосного права, поміщик по-товариському ставився до селян, частенько навідувався до них на пироги, а ті дбали про його маєток, за що мали можливість пасти свою худобу на панській землі.<sup>37</sup>

Із звітних відомостей також впливає, що в організації дворянських помісних господарств характерним було початкове домінування тваринництва, яке з часом поступається місцем землеробству. Поступово основними галузями сільськогосподарського виробництва стали вівчарство, конярство, розведення великої рогатої худоби, а також землеробство, садівництво, бджільництво.

Про середньостатистичний дворянський маєток ПУ початкових років XIX ст. дає уявлення опис садиби поміщиці села Нижнього Кам'янистого неписьменної колезької асесорки Катерини Павлівни Жуковської, уродженої Сахно-Устимович, складений 23 червня 1805 р. Згідно з документом за нею «в том сельце состоит пашни 400 дес. 100 саж., сенного покосу 200 дес. 1100 саж., мелкого кустарника 3 дес., под поселением, огородами, гумянниками и садом 11 дес. 1200 саж., под проселочными дорогами 5 дес. 1335 саж., под солонцоватым местом 1 дес. 30 саж., прудами, оврагами и крутостями 7

<sup>35</sup> Объявлении о купчих к № 69, во вторник августа 29 дня 1794 года.

<sup>36</sup> Объявлении о купчих к № 38 в пятницу мая 11 дня 1806 года.

<sup>37</sup> Гнедин Д.Т. Мои воспоминания. «Русское богатство». Москва, 1893. № 5. С. 144–145.